

Hana Hašková (ed.), Petra Šalamounová, Hana Víznerová, Lenka Zamykalová:
Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě

Sociologické studie / Sociological Studies
2006 (4), Praha, Sociologický ústav AV ČR,
166 s.

V jednom z posledních čísel Sociologických studií kolektiv autorek (Hana Hašková, Petra Šalamounová, Hana Víznerová, Lenka Zamykalová) představil dílčí výsledky práce na výzkumném projektu „Fenomén bezdětnosti v kontextu sociálních změn v české společnosti“. Cílem pěti kapitol sborníku má být „zasazení výzkumu bezdětnosti v české společnosti do širšího rámce odborné a mediální reflexe těchto sociodemografických jevů, do kontextu relevantních mezinárodních demografických dat a v neposlední řadě také postojů v této oblasti aktivních občanských a lobbyistických skupin.“ (s. 8)

V úvodní kapitole se Hana Hašková věnuje diverzitě bezdětnosti, a to na třech úrovních – na úrovni bezdětnosti jako sociálního fenoménu, na úrovni bezdětnosti jako objektu vědeckého výzkumu a na úrovni její společenské (tj. mediální, politické atd.) reflexe. Ve druhé kapitole tatáž autorka shrnuje hlavní dimenze odborného zkoumání bezdětnosti, které člení také schematicky, a představuje teorie, využívané ve výzkumu nárůstu bezdětnosti. Poukazuje na hlavní nedostatky v dosavadním zkoumání tohoto jevu a navrhuje pro ně nový konceptuální model. Ve třetí kapitole sborníku Petra Šalamounová shrnuje výsledky analýzy demografických údajů vzhledem k časování mateřství a k bezdětnosti žen v evropských zemích. Ve čtvrté kapitole Hana Víznerová přináší výsledky kvalitativní analýzy celosvětové internetové diskuse dobrovolně bezdětných lidí „Childfree zone.“ Definuje hlavní témata tohoto diskusního fóra a typy přispívajících. V poslední stati sborníku Lenka Zamykalová analyzuje obraz biologické

bezdětnosti a nízké plodnosti v českých médiích v letech 1994–2004.

Hana Hašková v první kapitole představuje bezdětnost jako fenomén, který je těžké jednoznačně definovat. Příčiny bezdětnosti a charakteristiky bezdětných jsou různorodé a proměnlivé v čase – bezdětnost může pramenit jak z nevyhovujícího partnerského statusu nebo odlišné sexuální orientace, tak z medicínsky definované neplodnosti. Bezdětnost vnímaná jako dobrovolná se časem může změnit v nedobrovolnou a naopak. Pokusem o kategorizaci typů bezdětných podle ne/dobrovolnosti bezdětnosti a podle ne/existence partnerství jsou dvě schémata, která autorka vytvořila na základě studia teoretické literatury. V podkapitole o zkoumání bezdětnosti se autorka zabývá pozorností, kterou bezdětnosti věnují lékařské i společenské vědecké obory, zaměřuje se přitom na sociologickou a demografickou diskusi o povaze sociodemografických změn, ke kterým v Evropě docházelo od 60. let 20. století a jejichž důsledkem je mimo jiné nárůst bezdětnosti. V závěru Hašková poukazuje na normativní, mediální a politický rozměr vědeckého zkoumání bezdětnosti.

Ve druhé kapitole, věnované zkoumání bezdětnosti, uvádí Hana Hašková základní data o růstu bezdětnosti. Následující shrnutí odborné diskuse na toto téma se soustřeďuje na dva výklady poklesu plodnosti v zemích střední a východní Evropy po rozpadu východoevropského politického bloku. První z nich, zdůrazňující dlouhodobé hodnotové změny v české společnosti jako hlavní příčinu demografických změn po roce 1989, popisuje Hašková jako příběh „demografického přechodu,“ tedy přirozeného začlenění české společnosti mezi země západní Evropy. Pro druhý výklad, který klesající plodnost vysvětluje strukturálními (zejména ekonomickými) překážkami rodičovství, vyplývajícími z radikální politické a socioekonomické transformace, Hašková používá pojmu „demografický šok.“ Dále však upozorňuje, že tyto po-

hledy není nutné vidět jako vzájemně se vylučující, a cituje autory, kteří zdůrazňují kombinaci strukturálních a kulturních faktorů při vysvětlování nedávných změn plodnosti ve střední a východní Evropě. V další části této kapitoly autorka stručně charakterizuje obecnější teorie, využívané ve výzkumu bezdětnosti a jejího růstu: teorii individualizace a kulturní změny, teorii racionální volby, teorii sociální anomie, teorii sociálních sítí a teorii genderové rovnosti. Posledně jmenovanou autorka rozebírá podrobněji než ostatní (aniž by se však čtenář dozvěděl proč) a doplňuje ji i empirickými daty z několika srovnávacích výzkumů hodnot. Hlavní nedostatky dosavadního zkoumání bezdětnosti Hašková spatřuje v nedostatečném propojení kvalitativních a kvantitativních dat, ve výhradním zaměření těchto studií na ženy a na mladší generaci a v absenci longitudinálních výzkumů (které jsou však finančně i časově velmi náročné). V závěru kapitoly autorka představuje plán vlastního výzkumného projektu, který má výše zmíněné nedostatky stávajících výzkumů řešit. Tento výzkumný plán vychází z předpokladu, že individualizované procesy odkládání rodičovství do pozdějšího věku jsou ovlivněny dynamickým prostředím, tvořeným kulturními, institucionálními, demografickými zdravotními a socioekonomickými faktory a sociálními sítěmi. Na toto dynamické prostředí reprodukční výsledky jednotlivce zpětně působí. Vlastní výzkumné otázky zní: „Jaké jsou strukturální a kulturní aspekty odkládání rodičovství do pozdějšího věku a bezdětnosti v české společnosti? Jakým způsobem se tyto strukturální a kulturní aspekty proměnily v čase? Proč lidé v české společnosti odkládají rodičovství do pozdějšího věku a zůstávají bezdětní?“ (s. 51). Plánovaný výzkum počítá s analýzou kvantitativních dat (z českého Sčítání lidu, domů a bytů z roku 1991 a 2001, mezinárodních šetření hodnot a rodinného chování, a z vlastního šetření „Naše společnost 2004/duben“) i kvalitativních

dat (rozhovory s bezdětnými muži a ženami staršími 30 let). Zaměření na tři různé generace mužů a žen má pomoci pochopit procesy, které stojí v pozadí zvyšující se bezdětnosti mužů a žen.

Petra Šalamounová se ve třetí kapitole věnuje demografickým ukazatelům časování mateřství a bezdětnosti žen v evropských zemích, a to z transverzálního i generačního pohledu. Po úvodní diskusi o výhodách a nevýhodách jednotlivých ukazatelů plodnosti autorka prezentuje data o průměrném věku matky při prvním porodu a o struktuře narozených podle pořadí, rozdělená podle geografických celků. Prvosňatečnost a konečnou plodnost uvádí pro generace narozené v letech 1950 a 1965. V závěru kapitoly se Petra Šalamounová věnuje demografickým odhadům vývoje podílu bezdětných v populaci v jednotlivých evropských zemích. Podíl trvale bezdětných žen podle těchto prognóz bude v Evropě narůstat, nejvíce u nejmladších sledovaných generací (1970, 1975), a to až na hodnoty převyšující 25 % v západním Německu, Itálii nebo Rakousku (podle vysoké prognózy). České ženy by podle těchto odhadů neměly patřit ke skupinám s nejvyšší konečnou bezdětností, a to ani v nejmladší generaci, pro kterou má nejvyšší odhadovaný podíl bezdětných žen hodnotu 17,6 %.

Ve čtvrté kapitole představuje Hana Víznerová výsledky analýzy celosvětové internetové diskuse „Childfree zone.“ Toto diskusní fórum sdružuje jedince, kteří sami sebe definují jako dobrovolně bezdětné, a slouží jim jako platforma pro sdílení zkušeností s životem bez dětí. Bylo založeno v Austrálii, ale přispívají do něj lidé z celého světa. Konkrétní českou (případně střeoevropskou) situaci tedy nereflektuje, Hana Víznerová uvádí, že jeho česká obdoba zatím neexistuje. Analýza začíná kategorizací hlavních témat tohoto fóra – jedná se například o individualismus a sobectví, (ne)zodpovědnost této životní volby, partnerské vztahy. V další části analýzy autorka

rozděluje diskutující na tři kategorie podle jejich postoje k životu bez dětí: na „skupinu bojovných“ (s. 91) bezdětných, kteří své rozhodnutí zdůvodňují negativním vztahem k dětem, na „aktivisty“ (s. 92), kteří svou bezdětnost zdůvodňují ideologicky (přelidnění planety, starost o životní prostředí atd.) a na bezdětné s kladným vztahem k dětem, kteří nevylučují, že se v budoucnu rodiči stanou. Výsledky analýzy nejsou jednoznačné: zatímco někteří bezdětní se brání obviňování okolí ze sobectví, jiní otevřeně přiznávají, že k volbě bezdětného života je vedla snaha zachovat si v životě vlastní pohodlí a prostor pro seberealizaci a svobodnou volbu. Rozhodnutí pro bezdětný život však vidí jako zodpovědnou volbu, nikoli důkaz nezodpovědnosti, kterou naopak připisují rodičům, nedostatečně pečujícím o své děti. Diskutující bezdětní si stěžují na netoleranci lidí s rodinami – vyhocenost tónu mnohých příspěvků adresovaných lidem s dětmi však naznačuje nedostatek respektu a tolerance právě u bezdětných. Navzdory obecnému předpokladu, že k bezdětnosti vede nestabilita partnerského vztahu nebo jeho absence, účastníci diskuse často uvádí, že harmonické soužití a názorová shoda s partnerem ohledně rodinných plánů definitivně potvrdily jejich rozhodnutí žít bez vlastních dětí.

Ve své rozsáhlé analýze debaty o bezdětnosti na české mediální scéně v letech 1994–2004 (analyzovány byly články z denního tisku i časopisů) poukazuje Lenka Zamykalová na existenci dvou hlavních témat, která se jen málokdy prolínají: neplodnost a snižující se porodnost (tedy bezdětnosti biologická a bezdětnosti sociální). Mediálnímu obrazu biologické bezdětnosti dominují nové reprodukční technologie – téma neplodnosti se většinou překrývá s tématem léčby neplodnosti, často je srovnávána situace u nás a v zahraničí. Autorka se zabývá postupnou změnou diskurzu, který je utvářen téměř výlučně hlasy odborníků z oblasti medicíny (lékařů, embryolo-

gů). Zatímco dříve byla léčba neplodnosti popisována jako revoluční zásah do přírodních procesů, dnes je naopak zdůrazňována její snaha co nejvěrněji přirozenost napodobit, případně vyhovět přirozenost touze člověka po dítěti. Jako další výrazný rys mediální diskuse o neplodnosti popisuje autorka rozdílný obraz mužské a ženské neplodnosti. U mužů je příčina neplodnosti popisována jako vnější (stres, zhoršené životní prostředí atd.) a nezávislá na věku, u žen se naopak zdůrazňuje vlastní zodpovědnost za reprodukční zdraví, a to v souvislosti s odkládáním těhotenství do vyššího věku, kdy je pravděpodobnost početí i úspěšné léčby nižší.

Rovněž v diskusi o nízké plodnosti v České republice převládají hlasy odborníků. Kromě lékařů do ní přispívají sociální vědci (sociologové, demografové, ekonomové) a politici. Objevuje se v ní celá řada témat, některá z nich se týkají obecných názorů na fungování společnosti (dělba práce mezi mužem a ženou, pronatalitní politika státu), jiná popisují konkrétní příčiny nízké porodnosti (bytová politika, nezaměstnanost) a její rizika (zhroucení důchodového systému, „vymírání“ české společnosti). Někteří autoři tematizují nízkou porodnost jako nevyhnutelný společenský jev, kterým se řadíme po bok bohatším západoevropským státům, jiní ji vidí výrazně negativně, jako důsledek nadvlády konzumních hodnot nad hodnotami tradičními. A stejně jako dříve popsána debata se i tato více obrací k ženám – nízká porodnost je vnímána zejména jako ženský problém a její příčiny jsou hledány nejčastěji u žen – v jejich emancipaci, výrazně negativně hodnocené „honně za kariérou“ nebo v odkládání těhotenství.

Sborník je dobrým teoretickým úvodem k výzkumu bezdětnosti v České republice. Autorky si díky definici největších mezer v dosavadním zkoumání bezdětnosti a diskusi o způsobech jejich zaplnění, stejně jako shrnutím odborné debaty o proměnách reprodukčního chování ve střed-

ní a východní Evropě v posledních desetiletích dobře připravily teoretické zázemí k vlastnímu výzkumu. Jednotlivé kapitoly sborníku fungují jako solitéry, bezdětnost popisují z hlediska demografie, odborné i mediální diskuse tohoto jevu a také z hlediska postojů lidí, jichž se týká jedna její konkrétní podoba – dobrovolná bezdětnost. Málo přehledná struktura sborníku (shrnutí obsahu jednotlivých kapitol se čtenář dočká hned na třech místech, nadpisy grafů jsou výrazně větší než nadpisy podkapitol, jednotlivým teoriím je věnován odlišný prostor) je spolu s těžkopádným jazykem některých příspěvků jeho hlavní slabinou. Tou další je nedostatečná reflexe skutečnosti, že nárůst bezdětnosti v mnoha kontextech splývá s dalšími demografickými jevy, popisovanými v souvislosti s radikální proměnou reprodukčního chování po rozpadu východoevropského politického bloku (výrazné je to například v mediální diskusi těchto změn, kdy je obtížné oddělit témata snižující se plodnosti, odkládání rodičovství a nárůstu bezdětnosti).

Lenka Slepíčková

Adela Kvasničková: *Náboženstvo ako kolektívna pamäť. Prípady Slovenska a Čiech*

Bratislava, Univerzita Komenského 2005, 121 s.

Zatímco v ČR v posledních letech dochází k výraznému rozvoji moderní sociologie náboženství, byť dost pomalu a bolestně, situace slovenských sociologů je o něco obtížnější i vzhledem ke slabšímu institucionálnímu zakotvení, grantovým možnostem a podobně. M. Piscová na jednom *podujatie* nedávno přirovnala slovenské kolegyně (SAV) k živočichům „velkým, pomalým a takmer vyhynutým“, zatímco českou sociologii podle ní reprezentuje mrštná a dynamická šelmička střední velikosti. Přestože slovenská *Sociológia* věnovala

jedno číslo náboženské problematice (2001, 33 (1)), u našich nejbližších sousedů dosud chybí tradice systematického zkoumání této oblasti, které by vycházelo z aktuálních západoevropských a světových trendů. Právě proto je třeba uvítat prolegomenální publikaci A. Kvasničkové, ačkoli má značné rezervy a v řadě ohledů spíše jen naznačuje možné budoucí směřování slovenské sociologie náboženství, aniž by se touto cestou skutečně vydala.

Útlá kniha je rozdělena na tři části. V první z nich autorka srovnává náboženskou situaci v ČR a na Slovensku na základě posledních dvou sčítání lidu, případně odkazů k různým historickým souvislostem vzájemné divergence (s. 7–24). Jistě lze souhlasit s jejím tvrzením, že by bylo příliš zjednodušující postulovat nějakou „středoevropskou“ náboženskou situaci; srovnávat lze pouze srovnatelné a situace v obou částech někdejšího společného státu k tomu alespoň do určité míry vybízí. Kromě censů by samozřejmě bylo možné vyjít z dalších podrobnějších výzkumů, zejména v případě ČR, ale Kvasničková má pro výlučné užívání těchto dat určité důvody, k nimž se dostaneme později, netřeba jí to tedy na tomto místě vyčítat. Je si dobře vědoma, že censy vypovídají jenom o určitém typu zbožnosti, stejně jako nelze jednoduše srovnávat data z období do roku 1950 včetně a oba popřevratové censy; k jejím důvodům bych mohl přidat ještě jeden (dále odlišující českou a slovenskou situaci) – změny ve struktuře a etnicitě obyvatelstva českých zemí po druhé světové válce, způsobené odsunem/vyhnáním českých Němců, reemigracemi a migracemi ze Slovenska. Jejich důsledky se odrazily i v náboženských otázkách, počínaje vyšší deklarovanou religiozitou v roce 1950, než byla v roce 1930: čeští Němci byli z větší části katolíky, odsun dále zcela likvidoval německou církev a. v. a silně proměnil charakter starokatolicismu, zatímco reemigrace a poválečné nacionalistické tendence posílily „církvní tábor“, katolíky i obě velké nekatolické